

УДК 378.1 (045)

В.Р.АДАМСЬКИЙ,

здобувач Інституту історії України НАН України
(м.Красилів)**РАДЯНСЬКИЙ ПРОЕКТ ДЛЯ ВИЩОЇ ШКОЛИ: ВИБОРЮВАННЯ АВТОНОМІЇ**

У статті автор досліджує проблему реалізації засад адміністративної автономії вищої школи за умов радянської дійсності на прикладі публічного обрання ректора Кам'янець-Подільського інституту народної освіти у 1922 році.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський інститут народної освіти, автономія вищої школи.

Постановка проблеми в загальному вигляді... Протягом останнього часу з'явилося чимало науково-теоретичних розробок, присвячених висвітленню різних аспектів діяльності Кам'янець-Подільського державного університету. Досліджуючи процес становлення і функціонування національних університетів України доби Української революції 1917–1920-х років, аналізуючи загалом історію розвитку вищої ланки освіти на Поділлі, вивчаючи життєвий шлях та науковий і творчий доробок професорсько-викладацького складу щодо організації і модернізації освітньої системи, автори не лише нагромадили значний емпіричний матеріал, який дає можливість зрозуміти сутність складних суспільно-політичних явищ знакового для нашого самопізнання історичного періоду, а й спробували пояснити системну оцінку глобальних революційних змін¹.

Однак, на сьогоднішній день залишається чимало питань, які потребують подальшого предметного дослідження та концептуального осмислення. З-поміж них варто виокремити проблеми, що стосуються взаємин професорського корпусу вищої школи з органами влади, політичних завдань, що стояли перед системою соціального виховання, стосунків дореволюційної професури з новою радянською генерацією червоної професури та ін.

Формулювання цілей статті... У запропонованій статті автор ставить за мету розглянути один епізод з життя Кам'янець-Подільського інституту народної освіти, пов'язаний з фактом публічного обрання ректора у 1922 році, який мав важливі політичні наслідки не лише для навчального закладу, а й в цілому для втілення засад адміністративної автономії вищої школи в Україні, і який до сьогодні залишається практично не висвітленим в науковій літературі. Нові архівні матеріали дають можливість зрозуміти внутрішню логіку більшовицьких лідерів, яка спрямовувала їхні дії та спонукальні мотиви, якими керувалися комуністи, намагаючись по-своєму „адекватно” і „оптимально” розв'язати доволі складне питання.

Аналіз досліджень і публікацій та виклад основного матеріалу... Після жовтневого (1917р.) перевороту в Росії зусилля радянських владних структур у сфері реформування вищої школи були спрямовані передусім на встановлення в її стінах нової системи управління, яка б відповідала світоглядним принципам більшовизму. Старі організаційні форми розвитку науки і освіти жодним чином не влаштовували В.Леніна, позаяк вони були цілком „перетворені в знаряддя класового панування буржуазії”, „пройняті кастовим буржуазним духом”² і мали на меті звести освітянську справу до того, „щоб намуштрувати для буржуазії покірних і спритних прислужників...виконавців волі і рабів капіталу, ніколи не дбаючи про те, щоб школу зробити знаряддям виховання людської особи”³.

Задля успішної реалізації новітніх завдань в культурно-освітній галузі, більшовики вважали за доцільне якомога скоріше покінчити з відокремленням вищої школи, законодавчо закріпити її мету, структуру і принципи функціонування. Це завдання в значній мірі досягалося завдяки прийняттю „Положення про вищі навчальні заклади РРФСР”, згідно з яким усі вузи були включені в загальну систему радянських установ і організацій. Положення скасовувало адміністративну автономію вищих шкіл та запроваджувало централістські засади в організації управління⁴. Ця доктринальна зміна базувалась на ленінському розумінні пролетарської суті функціонування нової системи освіти. За констатацією заступника наркома освіти РРФСР М. М. Покровського, лідер більшовиків „не терпів жодної думки про будь-які буржуазні автономії”, а відтак „саме це слово було нещадно понівечене в тезах про вищу школу”⁵.

Втім, ввести нормативний документ в дію виявилось справою непростною. На знак протесту проти запровадження нових порядків взимку 1921-1922 навчального року застрайкували професори Москви, Петербурга, Казані та інших міст, додавши до своїх гасел вимогу оперативного вирішення частини економічних проблем, передусім вчасної виплати заробітної плати.

Дані події детермінували певні процеси і в українських вузах Києва, Одеси, Харкова. Аби розрядити ситуацію, зняти зайве напруження, Народний комісаріат освіти УСРР, який у 20-х роках XX століття користувався досить широкою автономією⁶, прийняв достатньо сміливе й наразі ризиковане рішення про проведення експерименту щодо публічного обрання ректора.

Постановою колегії Головнопрофосвіти УСРР від 21 лютого 1922 р. та відношенням НКО УСРР за №967 від 23 лютого таке право було надане Кам'янець-Подільському ІНО⁷. На користь Кам'янецького вузу спрацювало декілька посутніх обставин. По-перше, впродовж останнього року навчальний заклад пережив ряд істотних реорганізацій, основна мета яких полягала у ліквідації видимих ознак існування університету, що постав у роки революції та був опорою українського державотворення⁸. А відтак зміни позначилися не лише на організаційній структурі інституції, методичних та фінансових аспектах діяльності, а й на долях конкретних людей. Після вступу в середині листопада 1920 р. у місто червоних військ частина відомих і авторитетних науковців вузу (І.І.Огієнко, В.О.Біднов, С.В.Бачинський, Л.Т.Білецький, Б.Й.Крижанівський, А.П.Чернявський, В.К.Добровольський, Л.Ю.Биковський, Й.Пеленський, А.Гнатівський та ін.), прізвища яких безпосередньо ототожнювалися з українськими визвольними змаганнями, емігрували за кордон⁹. Тому професорсько-викладацький склад інституту вважався в Наркоматі освіти УСРР цілком лояльним до радянської влади. У доповідній записці голові РНК УСРР Х. Раковському в грудні 1921р. політкомісар ІНО С.Чалий доповідав про вельми прихильне ставлення Ради професорів до більшовицької влади, що яскраво засвідчило урочисте засідання з нагоди святкування третьої річниці відкриття Кам'янецького університету. Чалий пропонував Християну Георгійовичу обов'язково відзначити цей факт у звітній доповіді шостому Всеукраїнському з'їзду Рад, оскільки така заява, на його думку, стала б „рівносильною удару обухом по голові тим, хто відкривав Кам'янецький університет „благословенням вищого духовенства” (22 жовтня 1918р.) і хто до цього часу сподівається на Кам'янецькі інститути, що вийшли з надр цього університету... як на ідейну твердиню петлюрівської і міжнародної контрреволюції”¹⁰.

По-друге, ректор ІНО комуніст С.Д.Сидоряк, призначений на посаду розпорядженням політкома В.Сазанського в серпні 1921 року¹¹, не користувався повагою колективу, зокрема через непрофесійну організацію виробничого підрозділу¹², безгосподарність та зловживання, що не давало жодних підстав студентам та викладачам розраховувати на будь-яке покращання свого матеріального становища. Як публічна реакція на ці факти, в інституті почали з'являтися написані студентами „гумористичні накази” на кшталт: „Знову в ідальні вкрадено 100 пудів картоплі. Це вже здається в дев'ятнадцятий раз. Пропоную зробити негайно ревізію. В склад Ревізійної комісії увійдуть тт. проф. Огієнко, проф. Русова і бувш. Упродкомісар Алтаєв. Комісія має розпочати ревізію ні в якому разі не пізніше жовтня місяця 1923 р. Ректор Се – Дурак”; „Висловлюю догану колективній свині за те, що вона втекла в невідомому напрямку (очевидно за Збруч). Ректор Се – Дурак”¹³.

Врешті, непроста атмосфера склалася і в самій партійній організації інституту, де на обліку перебувало 18 членів¹⁴. Між найбільш відповідальними комуністами, ректором і політкомісаром розгорнулася жорстка боротьба за сфери впливу і компетенцію повноважень. С.Сидоряк вважав, що Чалий повинен займатися винятково політичною роботою і не втручатися в адміністративно-господарські та науково-навчальні справи установи. Натомість політкомісар на підставі партійних інструкцій¹⁵ доводив протилежне¹⁶. За визнанням самого ректора ІНО, така реальність унеможливлювала подальшу продуктивну співпрацю¹⁷.

Отримавши дозвільні документи від центральних органів влади, що надавали можливість зайнятися практичною роботою щодо підготовки загальних зборів, на яких мали обрати ректора, С.Чалий звернувся з відкритим листом до професорсько-викладацького складу інституту, в якому оцінив очікувану подію як таку, що має не лише академічне, а й суспільно-політичне значення, адже боротьба за виборність керівника вищої школи складає найкращі сторінки її історії. За часів самодержавства представники робітничого класу палко підтримували цю боротьбу, бо водночас це була „боротьба з урядом, жандармерією, поліціями в мундирах і без них, що стояли в стінах вищої школи на сторожі інтересів класів пануючих”. Так само цю боротьбу варто було підтримувати і з „погляду інтересів науки, її розвитку, як зброї в руках працюючих”.

В епоху ж диктатури пролетаріату, продовжував С.Чалий, коли вища школа в силу дії різноманітних об'єктивних чинників продовжує залишатися найвагомішим захисником буржуазії, реалізація на практиці засад адміністративної автономії вузів не тільки теоретично несе в собі загрозу самим основам нового державного устрою, а „є здійснима вповні лише на загибель влади пролетаріату”. Тому страйки московської та харківської професури, яка є „найбільш чорносотенною”, бажаних результатів дати не могли. Останні через уповноважених

ставили „ультиматум” в Головпрофосвіті і отримали відповідь, що замість автономії „дістануть по одній...кулі”. Такою є реакція пролетарської влади на підступні виступи представників „наукової касті”, які „профанують ім’я вченого, святість кафедри” і плямують „пам’ять найкращих борців за розкріпачення науки”.

В той же час, впевнено заявляв політкомісар, радянська влада надала право Кам’янець-Подільському ІНО публічно обрати нового керівника. Що це означає? „Це означає, – роз’яснював офіційну позицію Чалий, – що влада пролетаріату розуміє нормальні умови розквіту науки. Це означає, що вона руйнує „самоуправління” вищої школи лише там, ...де є погроза для інтересів працюючих, де воно ставиться на службу інтересам касті. Це означає, що по мірі того, як та погроза зменшується, вона йде назустріч потребам вищої школи і науки, створюючи крок за кроком нормальні умови її розвитку. Це означає також, що влада пролетаріату покладає надії на робітників науки у Кам’янці-Подільському, довіряючи молодь школі з виборним керівником. Але крім цього, цей акт має ще одне значення, на яке працівники науки повинні звернути найпильнішу увагу. Це – той обов’язок, який влада покладає на них своїм довір’ям. І те довір’я працівники науки виконають лише в тому разі, коли вони стануть на висоту розуміння інтересів вищої школи і науки... Таким чином, цей акт – це також важкий іспит”.

Наприкінці листа політкомісар, висловивши сподівання, що „влада, довіривши долю молодого покоління Кам’янець-Подільській вищій школі з її виборним керівником, не буде мати нагоди каятись”, запросив усіх до активної участі в суспільно-політичній події краю¹⁸.

17 березня 1922 року редакція місцевої газети „Червона правда”, наголосивши на вагомій значимості для всіх кам’янчан заходу, пов’язаного з обранням ректора ІНО, запевнила, що докладе максимум зусиль, аби усі пропозиції щодо кандидатів на посаду керівника навчального закладу стали відомі громадськості¹⁹.

Критерії, яким повинен відповідати новий керівник та завдання, які він мав вирішити в першу чергу, найбільш лаконічно і водночас влучно були сформульовані професором А.Е.Маліновським. „Нова економічна політика, – зауважував зокрема він, – закликає до реальної роботи над закріпленням державного ладу шляхом виявлення широкої, приватної ініціативи і добром кваліфікованих робітників у всіх галузях державного будівництва. Щоб не стати в суперечність з нею, необхідно при обранні керівника вищої школи керуватися лише його персональними характеристиками. Занепад вищої школи в Кам’янці є наслідком, по-перше, безгосподарності його адміністрації, і, по-друге, відсутності авторитетного в академічних колах керівника (вченого), який поставив би своїм завданням надати діяльності ІНО наукового спрямування. Тому в новому керівникові ІНО повинні поєднуватися якості вченого та адміністратора”²⁰.

Уже перші заявлені кандидатури на зайняття посади дещо розчарували і наразі насторожили місцеву владу та партійний осередок. Їхній офіційний висуванець лектор інституту і водночас секретар Кам’янець-Подільського повітпарткому І.Кулик значно поступався авторитетом іншим претендентам на посаду – професорам П.М.Бучинському, А.Е.Маліновському, П.Г.Клепатському²¹.

Тому напередодні загальних зборів, відчуваючи критичність ситуації, С.Чалий ще раз звернувся із спеціальною відозвою до студентства, в якій закликав молодь до активної позиції та вкотре розтлумачив важливість запланованого заходу. Політкомісар не приховував того факту, що результати цієї події матимуть відбиток на розвитку науки в усій республіці. А це, в свою чергу, зобов’язувало студентську сім’ю, „коли вона живе інтересами справжньої науки”, поставитись до виборів ректора надто відповідально. На думку Чалого, інститут повинен очолити не лише науковець („зрозуміло, без кастового академізму”), а передусім „людина-громадянин”, „ОРГАНІЗАТОР”, котрий вболівав би за інтереси і потреби широких народних мас, зумів би створити і розвинути матеріальну базу. І що найголовніше, майбутньому ректорові потрібне „уміння відчувати пульс життя, його темп, непереможні вимоги – і відповідно до тих вимог уміння ОРГАНІЗУВАТИ ВИЩУ ШКОЛУ”.

Щодо конкретики, то політкомісар запропонував студентам обрати по два представники від факультетів та одного від підготовчого відділення, котрі репрезентували б їхні інтереси на загальних зборах²².

За день до проведення загальних зборів відбулося спеціальне засідання бюро повітового партійного комітету, де також розглядалося дане питання. За наслідками обговорення С.Д.Сидоряку доручалося підготувати матеріали для мотивованих відводів стосовно професорів А.Е.Маліновського та П.Г.Клепатського. Крім того, з метою перестороги вирішили „результатів виборів не проводити в життя до затвердження їх центром”²³.

Однак уже наступного дня повітпартком знову повертається до питання обрання ректора. З огляду на непопулярність С.Сидоряка серед колег та студентства вирішили, щоб він не виступав з відводом альтернативних кандидатур. Підтримати на зборах І.Кулика партійним рішенням зобов'язали Р.Заклинського. Обов'язки голови загальних зборів партійний комітет покладав на заступника політкомісара Л.Ізбинського. Його кандидатура особливих заперечень не викликала, але водночас пропонувалося «підучити його щодо виступу проти Клепатського»²⁴.

9 травня 1922 року у стінах Кам'янець-Подільського ІНО відбулася непересічна подія – вперше за часів радянської України на загальних зборах трудовий колектив публічно обирав керівника навчального закладу. Крім професорсько-викладацького складу та представників студентства на заході були присутні голова повітвиконкому та міської ради П.І.Буценко, завідувач організаційним відділом повітового партійного комітету Павлов та інші уповноважені місцевою владою посадовці.

Згідно з попередньо розробленим планом збори відкрив заступник політкомісара Л.Ізбинський, котрий відразу ж наголосив на необхідності усвідомлення кожним учасником зібрання важливості цієї події: «Наш інститут, ректора якого маємо честь сьогодні обрати, повинен зрозуміти завдання влади, яка довіряє нам. Виборчого права для вищих шкіл взагалі не існує; виборність ректора в Кам'янецькому ІНО – єдиний випадок на цілу Україну. Всюди ректори призначені, бо стара професура виявила себе противницею Радянської влади. Але влада звернула увагу на те, що наша професура і наше студентство – найбільш пролетаризовані, і тому дала нам право виборності ректора»²⁵.

Після вступного слова Л.Ізбинський запропонував обрати секретаря зборів. Однак тут стався як для організаторів прикрий, не передбачений заздалегідь інцидент. М.Матвієвський, котрий був підтриманий переважною більшістю почесного зібрання, запропонував обрати передусім голову зборів, оскільки така норма виписана в статуті вищих шкіл, затвердженого Наркомосом.

Заступник політкомісара не спромігся адекватно відреагувати на цей факт, а тому зазначив лише про те, що на зборах повинен був головувати С.Чалий, але оскільки останній захворів, то він передав дане повноваження йому. Комуніст С.Сидоряк, який виступав ще в ранзі ректора, був більш відвертим і категоричним: «...наші збори не є звичайними зборами, на яких голова обирається. Головувати має представник Головпрофосу...»²⁶.

Цим, власне, інцидент було вичерпано. Ніхто не наважився загострювати ситуації. Після обрання М.О.Драй-Хмари секретарем зборів, Л.Ізбинський запропонував висувати кандидатів на посаду ректора. Із залу було названо чотири прізвища – професорів А.Маліновського, Є.Сташевського, П.Клепатського та лектора І.Кулика.

Є.Сташевський відразу ж зняв свою кандидатуру.

З-поміж інших претендентів першим до слова запросили П.Г.Клепатського. У своєму доволі розлогому виступі він перш за все окреслив засади та принципи, на яких має будуватися вища школа: «Наш ІНО є найбільш пролетарським серед вищих шкіл як за своїм складом, так і за діяльністю, – а відтак, – розставив акценти Клепатський, – в своїй академічній роботі ми стоїмо на демократичному і пролетарському ґрунті»²⁷.

Щодо визначення конкретних і найбільш нагальних проблем, що потребували термінового вирішення, то, на думку кандидата, передусім необхідно було подбати про розвиток науки в навчальному закладі. Задля реалізації цієї мети мала бути створена така внутрішня атмосфера, за якої професори і студентство воліли б самі займатися науковою роботою. Крім того, культ навчання повинен процвітати не лише в навчальних аудиторіях, а й поза межами вузу, серед широких верств робітництва і селянства. Завдання ректора – зуміти організувати людей для спільної праці, а також подбати про збільшення українських наукових сил.

Велике значення для успішної реалізації цих завдань має вирішення матеріальних проблем. Тому ректор повинен відповідно поставитись до виробничого колективу. Його необхідно реорганізувати в такий спосіб, щоб кожен причетний до спільної праці мав користь, щоб він став зосередженням господарських сил та енергії.

Врешті ректор зобов'язаний виробити певні правила і у стосунках зі студентством: його потрібно виховувати не лише наказами, а й добрим словом. Крім того, важливою складовою в діяльності керівника має бути відчутна допомога студентам в питанні самоорганізації.

Завершив свій виступ П.Г.Клепатський словами, які лапідарно виражають сутність запропонованої ним програми та життєвого кредо: «Я написав би на своєму прапорі, що ректор повинен дбати про поліпшення науки та матеріального стану професури й студентства, повинен мати зв'язок з академперсоналом, студентством і громадянством. Це – основа розвитку вищої школи, авторитет якої зміцнився б серед пролетаріату, який побачив би, що наука, яка тут плакається, іде в його загаль і що ми не дарма годуємося соками народу»²⁸.

Після бурхливих оплесків, які лунали на адресу Павла Григоровича, професор А.Е.Маліновський зазначив, що цілковито розділяє тези та філософію виступу П.Клепатського, а тому попросив зняти його кандидатуру з подальшого обговорення.

Затим до слова запросили І.Кулика. Він відразу ж зізнався, що, хоча культурно-науковий стаж у нього не такий вагомий, як у професора Клепатського, проте йому достеменно відомі шляхи, якими повинна розвиватися наука. В основі цього шляху мають лежати наступні принципи і завдання: „Як пролетар, я розумію тільки пролетарську науку і знаю вимоги, які ставить пролетаріат до школи”; „Як сприяти розвиткові науки? Наука має бути пролетарською, інститут мусить давати освіту пролетаріатові. Це його основна задача”; „Школу треба зробити пролетарською з пролетарським складом слухачів. Це значить, що ми не наполягаємо, щоб теперішній склад студентства не мінявся”; „Хоча вищі школи не переповнені, не завадить звільнити декілька зайнятих ворогами пролетаріату місць для дітей робітників і біднішого селянства”; „Щоб вища школа давала пролетарську освіту, необхідно, щоб був відповідний склад викладачів і щоб були запроваджені належні методи викладання”; „Не треба орієнтуватися виключно на старі наукові сили, треба приваблювати й молоді сили, які може ще й не мають великого наукового стажу, але відповідають завданням пролетарської школи”.

У такій же тональності І.Кулик закінчив свій виступ: „Я може поставив би на своєму прапорі девіз професора Клепатського, але на першому місці поставив би: диктатура пролетаріату. Хай живе не просто вища школа, а вища пролетарська школа, в якій дається виховання пролетаріатові”²⁹.

Під час обговорення кандидатур в підтримку П.Клепатського виступив професор М.М.Хведорів та студент Зборовець, який представляв позицію факультету профосвіти. Перший охарактеризував особистісні якості Павла Григоровича, наголосивши на його пошані серед колег та популярності серед кам'янчан, а останній заявив, що студентство бачить в особі професора найкращого свого вчителя та ідейного натхненника³⁰.

Натомість голова повітвиконкому та міської ради П.І.Буценко не стільки агітував за свого партійного колегу, скільки волів віднайти аргументи проти Клепатського. І таки знайшов „контрреволюційні мотиви” в його діях: „...для інституту не буде багато користі, коли на чолі його стане Клепатський. Професор Хведорів захищає Клепатського. Але останніми днями ми довідалися, що при зборі церковних цінностей Клепатський стояв в деякій мірі на перешкоді цій справі: він захищав від забору заховані в музеї образи. Пролетаріатові потрібно, щоб в мурах інституту панувала пролетарська психологія”³¹. Панас Іванович як ніхто інший був обізнаний з даною проблематикою, оскільки саме він підписував накази про вилучення церковних цінностей та виставкових і нумізматичних колекцій в релігійних та музейних установах³².

Задану тему розвинув студент Шевченко: „При зборі церковних цінностей Клепатський виявив вороже відношення до влади, тримаючи в музеях речі, які не можуть рахуватися музейними. В музеях знайдено золоті монети 19-20 віку. Це вже уголовщина”³³.

П.Клепатський використав заключне слово, щоб розвіяти міф про його „сміхотворну уголовщину”: „Я – голова Камподкосту, охороняю цінності старовини, де б вони не були. В комісії по забору цінностей має, згідно декрету, бути і представник Камподкосту, але мене не було запрошено і тому часом забиралися і старовинні цінності. Між іншим комісія забрала золоті і срібні монети університетського музею. Я до цього музею не маю жодного відношення і, коли я зробив спробу, як голова Камподкосту, поширити свою владу на цей музей, то на це заперестував бувший ректор Сидоряк, у якого весь час були ключі від музею. Таким чином, якби Павлов та Буценко були правими відносно того, що в музеї після декрету щось утаювалось, то це утаюванні могло бути зроблено тільки тим, у кого були ключі від музею. Але справа не в утаюванні, а в тім, що тт. Павлов і Буценко не розуміють, що таке нумізматична колекція, як вона збирається і як в міру нагромадження монет складається каталог. І ще справа в тім, що нумізматичні колекції, як і інші музейні збірки подібного характеру, мають значення не по вазі металу, що в них мається, а по своїй культурній та ученій цінності. Тут в Кам'янці не тільки при відібранні церковних цінностей взагалі, але навіть і музейних, вимог декрету про обережне відношення до музейних та культурних цінностей не було виконано. Мої клопотання перед виконкомом в цьому відношенні не бралися на увагу”³⁴.

Заради об'єктивності слід зазначити, що старання П.Клепатського, так само як і інших небайдужих членів Комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи, не виявилися марними. Уже 29 травня 1922 р. під розписку завідуючого археологічним музеєм Ю.Сіцінського Кам'янецьким фінвідділом було повернуто 1013 срібних монет і срібну гривну періоду Київської Русі. Монети XIX-XX ст. комісія по вилученню церковних цінностей не повернула³⁵.

І.Кулик у заключному слові, не втішаючи себе зайвими ілюзіями, акцентував увагу на політичному сегменті події, розраховуючи при цьому, мабуть, на інстинкт самозбереження: „Я

певен, що мене не оберуть. Це не важливо. Сумно тільки, що спроба дати право виборності розбивається... Ні, помилялися, коли казали, що Жовтнева Революція відбулася в вищих школах. Це – наша вина. Треба звернути більшу увагу на вищу школу”³⁶.

Перед проведенням процедури голосування голова зборів Л.Ізбинський уже без усіляких умовностей назвав межі, в яких тільки й може бути допустимою автономія вищої школи радянського зразка: „Знаючи працю Клепатського зі всіх сторін і з дискусій, категорично протестую проти його кандидатури. Коли буде провалена доцільна кандидатура, то велике питання, чи затвердить Харків Клепатського”³⁷.

Голосування проводилось у відкритому режимі. За П.Клепатського проголосували 30 чоловік, за І.Кулика – 12. За наполяганням С.Д.Сидоряка пізніше ще дев'ять викладачів, які з різних причин не були присутніми на зборах, подали письмово свої пропозиції. Усі висловились на користь П.Клепатського³⁸.

11 травня 1922 року повітпартком направив політкомісару ІНО С.Чалому витяг із протоколу засідання партійного бюро для неухильного виконання – результатів виборів не проводити в життя до затвердження їх центром³⁹.

У зв'язку із невизначеністю ситуації, пов'язаної з обранням ректора, 12 травня професорсько-викладацький склад інституту звернувся з колективною заявою до того ж таки С.Чалого, в якій намагався обґрунтувати негативний вплив на учбовий і виховний процес, виробничу роботу в колективі затягування з призначенням обраного керівника. З огляду на це, викладачі просили „вжити всіх можливих заходів, аби т. Сидоряк був поставлений негайно за скобки життя нашого ІНО, а його місце зайняв формально і легально вибраний т. Клепатський. Цього вимагає інтерес нашої вищої школи і інтерес загальнодержавний УСРР на ґрунті Кам'янця на Поділлі”⁴⁰.

Підтримуючи зміст заяви, професор Є.Сташевський вважав своїм обов'язком викласти окрему думку, до якої приєдналися А.Маліновський, Я.Регула та М.Хведорів. Сутність їхньої позиції вирізнялася більшою категоричністю та наступальністю щодо дій політкомісара: „На Вас, як політкомісара, безпосередньо підпорядкованого Укрголовпрофосу і відповідального перед ним, лягає уся відповідальність за невиконання його розпоряджень і за те антидержавне...самоуправство, якому поданий тут в стінах вищої школи такий вбивчий приклад...”⁴¹. Таким чином, в інституті склалася атмосфера, яка, за зізнанням завідуючого Подільським губернським відділом народної освіти О.Мізерницького „спроможна була зруйнувати що завгодно, але створити бодай щось за таких умов, навіть виконувати поточну роботу, стало неможливо”⁴².

С.Чалому і місцевому партійному осередку стало очевидним, що одними лише репресивними заходами на даному етапі справу не владнати. Необхідно було бодай вдавати, що влада готова до пошуку компромісних рішень. З огляду на це повітпартком мобілізував С.Сидоряка на місяць для партійної роботи в повіті. По-друге, політкомісар видав наказ про створення комісії з метою проведення ревізії господарсько-виробничого колективу, яку очолив професор Є.Сташевський. Врешті, П.Клепатського допустили тимчасово до виконання обов'язків ректора. Цей факт справив позитивні наслідки в діяльності вузу. „Студенти організували студкоми, – щиро зізнавались самі більшовики, – колектив став без усілякого примусу обов'язковим для усіх. Професура поновила свою наукову діяльність. Розпочалось інтенсивне обстеження природних багатств краю”⁴³.

Однак відчутні для усіх зміни принципово не вплинули на позицію місцевих комуністів, які поставили за мету усунути з посади нового керівника. Доповідні з цього приводу пішли по лінії партійних органів аж до політбюро ЦК КП(б)У включно, в яких обрання ректором П.Клепатського кваліфікувалося як вияв контрреволюційної сутності професорсько-викладацького складу та студентства. В результаті, розглядаючи 23 червня 1922 р. питання „Про політичні виступи професури”, найвище партійне керівництво республіки присвятило подільському ІНО особливу увагу, записавши в рішенні окремий пункт: „Запропонувати Наркомосу звернути особливу увагу на Кам'янець-Подільський університет та прийняти заходи до оновлення його викладацького складу”⁴⁴. Цілком таємним циркуляром це рішення було доведено губкомом „для ознайомлення і виконання”⁴⁵.

На виконання цього завдання, згідно з дорученням Наркома освіти УСРР Г.Гринька та спеціальної ухвали бюро Подільського губпарткому⁴⁶ в Кам'янець-Подільський для комплексного обстеження інституту 20 липня 1922р. приїхав завідуючий Подільським губернським відділом народної освіти О.Мізерницький. В результаті місячної роботи очолювана ним комісія дійшла висновку, що „кам'янецька професура, належачи за своїм класовим становищем до ворожих пролетаріату груп, не може вважатися нашою, за винятком, звичайно, тих комуністів, котрі знаходяться у складі професури. Тим не менше, активно

контрреволюційною вона не є, як не є взагалі більш контрреволюційною професури будь-якого іншого вищого навчального закладу”⁴⁷.

Щодо кадрових питань, то комісією пропонувалося провести наступні зміни: „Сидоряка перевести в інший вуз (орієнтовно в Херсон). Для забезпечення студентської маси від впливу автокефальної комедії, що розігрується, зняти з роботи в кам'янецьких вузах професорів Васильківського та Гаєвського. З метою відсторонення дезорганізуючого в політичному та економічному відношенні (боротьба з колективом, агітація проти займу робітничому факультету і т. ін.) терміново зняти з роботи в Кам'янецькому вузі проф. Оленича, Кожухова, Драй-Хмару, Примака, Ярошевську і Ретанову. Клепатського на посаді затвердити”⁴⁸.

31 серпня 1922р. з висновками комісії О.Мізерницький ознайомив членів бюро Подільського губпарткому. Згідно з рішенням партійного комітету передбачалося відізнати тов. Сидоряка в розпорядження Укрголовпрофосвіти. Щодо позапартійних професорів, то пропонувалося підтримати перед Наркомосом прохання губнаросвіти⁴⁹.

На підставі цього 19 вересня 1922 р. професор П.Г.Клепатський рішенням Головпрофосвіти був затверджений ректором ІНО⁵⁰.

Проте позиція окремих посадовців в Наркоматі освіти та губернському відділі не вплинула на переоцінку поглядів партійних функціонерів у ставленні до інституту. 4 вересня оргбюро ЦК КП(б)У доручило заступнику наркома освіти Я. Ряпо зробити спеціальну доповідь на політбюро ЦК про можливість перенесення в м. Київ Кам'янець-Подільського ІНО⁵¹. Однак рішення останнього обмежувалося лише дорученням пришвидшити переведення викладацького складу⁵².

Не заспокоїлись і місцеві комуністи. Політкомісаром С.Чалим, за згоди з повітпарткомом та повітвиконкомом, були ініційовані нові вибори ректора, які відбулися 30 вересня 1922р. Навчені гірким досвідом, комуністи цього разу підтримали кандидатуру професора П.М.Бучинського, котрий, за оцінками дослідників, „був надзвичайно працьовитий, авторитетний і досвідчений вчений, полум'яний організатор вищої школи”⁵³. Мотиви, які при цьому спрямовували їхні дії, політкомісар у досить відвертій формі виклав у доповідній записці заступнику наркомосвіти Я.П.Ряпо: „Професор Бучинський за своїм віком і дряхлістю не може бути ані шкідливим, ані корисним для нашої системи у вищій школі. В її житті він буде брати участь лише там, де буде потрібна „вагома вчена постать”. Це – ректор de jure, а de facto його обов'язки виконуватиме обраний ще за проф. Клепатського проректор Заклинський (член КП(б)У). На допомогу йому доведеться призначити ще одного проректора спеціально по господарській частині, котрий був би в той же час неодмінно членом виробничого колективу, відповідно інструкції Головпрофосу. Це найкращий вихід з тієї ситуації, що склалася в Кам'янецькому ІНО в зв'язку з кризою ректури. Досвід тов. Сидоряка показав, що члена компартії висувати на саму вершину вищої школи в Кам'янці під обстріл надто ризиковано. Краще нехай буде на вершині „усіма визнаний вчений муж”, а ми під прикриттям цього вченого мужа будемо робити свою справу... На професора Бучинського ніхто крім нас впливати не зможе. Хороше відношення до себе місцевих органів влади він цінує і буде цінувати. В день його ювілею повітпартком передав в позитивне користування йому і його сім'ї будинок і вже через це, щоб зберегти цей будинок, нічого протирадянського він робити не стане... Ось у чому істинний смисл вересневих подій в Кам'янецькому ІНО”⁵⁴.

При цьому С.Чалий відзначив, що „справедливості ради необхідно сказати, що професор Клепатський в цілому був хорошим ректором”⁵⁵.

У додатку до доповідної записки політкомісар просив терміново затвердити на посаді проф. Бучинського, про що повідомити по телеграфу в Кам'янець-Подільський та Вінницю. Крім цього написати листа Р.Заклинському з вказівкою, що Наркомос вважає його фактичним ректором ІНО. Професора ж Клепатського з Кам'янця зняти⁵⁶.

Проте Павла Григоровича не просто зняли з Кам'янця. Наприкінці 1922р. він був заарештований органами ДПУ і півтора місяці відсидів у слідчому ізоляторі⁵⁷. Згідно з постановою Кам'янець-Подільської комісії „з чистки радянських установ від негідного елементу” його, разом з іншими колегами, звільнили з посад „як петлюрівців”, „як самостійників”, „як церковників”, „за петлюрівські тенденції” тощо⁵⁸. Далі доля закинула П. Клепатського спочатку у Київ, але через неможливість знайти там роботу за фахом, він переїхав до Полтави, де працевлаштувався в Інституті соціального виховання⁵⁹.

Хвиля репресій не обминула і молоді. Відразу ж наступного дня після проведення загальних зборів політкомісар видав наказ, яким оголошувалося проведення з 15 по 20 травня перереєстрації всіх без винятку студентів вищих навчальних закладів освіти м. Кам'янця-Подільського. Для цього кожний з них повинен був з'явитися у комісію з студентським білетом, заліковою книжкою, продовольчою картою і, що не менш важливо, з підтверджуючими

соціальне походження, громадський, політичний і професійний стаж документами. Загалом у результаті політичних і трудових чисток, проведених в 1922 році, з ІНО було відраховано майже 500 осіб⁶⁰.

Висновки... Таким чином, аналіз архівних джерел та літератури дозволяє констатувати, що реальне реформування вищої школи, яке розпочалося після завершення громадянської війни та остаточного утвердження радянської влади в Україні, першочергово ставило за мету скасувати структуру „старої системи освіти” – передусім університети, та запровадити централістські засади управління у модернізованих вузах. Комуністична система освіти була орієнтована на задоволення потреб держави, на впровадження більшовицької моделі соціалізму, але значно менше на вдосконалення суспільних відносин. Спроба під тиском дії об’єктивних чинників залучити до управління вищою школою професорсько-викладацький склад та студентство не виправдала очікуваних результатів. Досвід публічного обрання ректора в Кам’янець-Подільському ІНО засвідчив, що наукова еліта не сприймала вимог цілковитої ідеологізації духовної сфери, так само як і радикальної зміни концептуально-світоглядних переконань. Відтак політичні чистки та перманентний терор стали невід’ємним і ключовим методом „радянзації” інтелігенції в науково-педагогічних установах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Див.: Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Кам’янець-Подільський державний університет (1918 – 2006 рр.): Історичний нарис. – Кам’янець-Подільський: Абетка НОВА, 2006. – 196 с; Кам’янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення /За заг. ред. О.М.Завальнюка. – Кам’янець-Подільський: Оіум, 2003. – 408 с; Завальнюк О.М. Українська еліта і творення національної університетської освіти: фундатори й будівничі (1917 – 1920 рр.). – Кам’янець-Подільський: Абетка НОВА, 2005. – 496 с; Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Сільськогосподарський факультет Кам’янець-Подільського державного українського університету (1919 – 1921 рр.): Дослідження, документи, матеріали. – Кам’янець-Подільський: Абетка НОВА, 2004. – 552 с; Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Кам’янець-Подільський державний університет (1918 – 2005 рр.): сторінки історії // Український історичний журнал. – 2005. – №5. – С. 81 – 92; Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. До історії Кам’янець-Подільського державного університету (1918 – 2003 рр.): Довідково-статистичні матеріали. – Кам’янець-Подільський: Оіум, 2004. – 88 с; Колпакова О.В. Кам’янець-Подільський український університет (1918 – 1921) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1994. – Вип. 3. – С. 20-24; Завальнюк О., Копилов А. Вогнище національної освіти і культури // Дивокрай: науково-краєзнавчий альманах. – Хмельницький. – Вип. 1. – 1995. – С. 82-89; Сохацька Є.І. На варті українства: Статті з літературознавчого та культурологічного доробку. (До 30-річчя науково-педагогічної діяльності). – Кам’янець-Подільський: Оіум, 2004. – 380 с; Завальнюк О.М. Історичний факультет Кам’янець-Подільського педінституту: ретроспектива і сьогодення // Наукові праці історичного факультету. – Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський державний педагогічний інститут, 1995. – Т. 1. – С. 5-16; Ричка В. М. Загублене життя (П. Г. Клепатський) // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – К.: Рідний край, 1991. – С. 202-204; Копилов С.А. П.Клепатський: Кам’янецький період діяльності (1919 – 1921 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам’янець-Подільський: Оіум, 1998. – Т. 1. – С. 209-213; Мельник Е.М., Філіпчук А.Г. Кам’янець-Подільський інститут народної освіти: розвиток, досягнення та втрати (1921-1930 рр.) // Там само. – С. 2840; Алещенко М.І., Романюк В.Г., Попович М.Д. Діяльність Петра Миколайовича Бучинського в Кам’янці-Подільському (1911 – 1927 рр.) // Духовні витоки Поділля: творці історії краю. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 9-11 вересня 1994 р. м.Кам’янець-Подільський. – Хмельницький: Поділля, 1994. – Ч. 1. – С. 36-38; Ротар Н.Ю. Начатки вищої української освіти на Поділлі // Культура Поділля: історія і сучасність. Матеріали другої науково-практичної конференції, присвяченої 500-річчю м. Хмельницького 27-29 серпня 1993 р. – Хмельницький: Поділля, 1993. – С. 294-296 та ін.
2. Ленін В.І. Промова на I Всеросійському з’їзді в справі освіти 28 серпня 1918 р. // Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т. 37. – С. 74.
3. Ленін В.І. Промова на II Всеросійському з’їзді вчителів-інтернаціоналістів 18 січня 1919р. // Там само. – С. 412.
4. Див.: Положение о высших учебных заведениях РСФСР // Собрание узаконений РСФСР. – 1921. - № 65. – Ст. 486.
5. Покровский М.Н. Чем был Ленин для нашей высшей школы // Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине: В 10 т. /Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М.: Политиздат, 1990. – Т. 6. – С. 231.
6. Див.: Огнев’юк В. Освіта в структурі суспільно-політичних процесів першої половини ХХ століття // Генеза. – 2004. – № 1. – С. 40.
7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі: ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 1063. – Арк. 95.
8. Копилов А.О., Завальнюк О.М. Кам’янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917-1921рр.) // Український історичний журнал. – 1999. – №5. – С. 33 – 34.
9. Див.: Завальнюк О.М. Радянська влада і Кам’янець-Подільський державний український університет (1919, 1920 – 1921 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. – Кам’янець-Подільський: Оіум, 1998. – Т. 1. – С. 17; Завальнюк О.М. С.В.Бачинський – декан сільськогосподарського факультету Кам’янець-Подільського державного українського університету (1919-1920рр.) // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам’янець-Подільський: Оіум, 2004. – Т. 12. – С. 178; Кушнір Б.М. Професор Кам’янець-Подільського університету // Духовні витоки Поділля: творці історії краю. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 9 – 11 вересня 1994 р. м. Кам’янець-Подільський. – Хмельницький: Поділля, 1994. – Ч. 1. – С. 299.
10. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі: ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 415. – Арк. 159.
11. Завальнюк О.М. Українська еліта і творення національної університетської освіти... – С. 235.
12. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп. 2. – Спр. 1063. – Арк. 44.
13. Там само. – Арк. 45, 139 – 140.
14. Там само. – Арк. 46.

15. Див.: Инструкция о работе комячеек высших учебных заведений // Известия ЦК КП(б)У. – 1922. – № 10 – 11. – С. 35.
16. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 1063. – Арк. 47.
17. Там само. – Арк. 142.
18. Там само. – Арк. 95 – 96.
19. Підготовка до виборів ректора Кам'янецького інституту народної освіти. Від редакції // Червона правда. – 1922. – 17 березня.
20. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1063. – Арк. 97.
21. Там само. – Арк. 98.
22. Там само. – Арк. 99.
23. Там само. – Арк. 149.
24. Там само. – Арк. 150.
25. Там само. – Арк. 101.
26. Там само.
27. Там само. – Арк. 102.
28. Там само.
29. Там само. – Арк. 103 – 104.
30. Там само. – Арк. 104 – 105.
31. Там само. – Арк. 105.
32. Див.: Нестеренко В. «Червоний Дантон» // Духовні витоки Поділля: творці історії краю... – С. 312.
33. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1063. – Арк. 105.
34. Там само. – Арк. 107.
35. Див.: Соловей В.П. З історії Кам'янець-Подільського історичного музею у 20-ті роки XX ст. Музеезнавча діяльність Ю Сіцинського в цей час // Юхим Сіцинський в історії та культурі Поділля: Збірник наукових праць за підсумками всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, 2004. – С. 132.
36. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1063. – Арк. 108.
37. Там само.
38. Там само.
39. Там само. – Арк. 149.
40. Там само. – Арк. 134.
41. Там само.
42. Там само. – Арк. 55.
43. Там само.
44. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 29. – Арк. 98.
45. Там само. – Оп. 20. – Спр. 987. – Арк. 138.
46. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 1063. – Арк. 30.
47. Там само. – Арк. 86.
48. Там само. – Арк. 90 – 91.
49. Там само. – Арк. 183.
50. Там само. – Арк. 18.
51. Там само. – Спр. 734. – Арк. 151.
52. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 30. – Арк. 167.
53. Мельник Е. М., Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський інститут народної освіти: розвиток, досягнення та утрати... – С. 33.
54. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 1063. – Арк. 23.
55. Там само.
56. Там само.
57. Завальнюк О.М. П.Г.Клепатський – професор Кам'янець-Подільського державного українського університету... – С. 200.
58. Див.: Нестеренко В.А. Українське вчительство Поділля в 1920 – 1930-ті роки: суспільно-політичний портрет // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – Т. 3. – С. 157 – 158; Трембіцький А.М. Є.І.Сіцинський: хроніка життєвого і творчого шляху (1859 – 1937 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2003. – Т. 11. – С. 318.
59. Копилов С.А. П.Клепатський: Кам'янецький період діяльності... – С. 213.
60. Мельник Е.М., Філінюк А.Г. Кам'янець-Подільський інститут народної освіти: розвиток, досягнення та утрати... – С. 32 – 33.

Аннотація

В.Р.Адамський

Советский период для высшей школы: борьба за автономию

В статье автор исследует проблему реализации основ административной автономии высшей школы в условиях советской действительности на примере публичного избрания ректора Каменец-Подольского института народного образования в 1922 году.

Ключевые слова: Каменец-Подольский институт народного образования, автономия высшей школы.

Summary

V.R.Adams'kyi

The soviet project for high school: reaching autonomy

The author of the article researches the problem of realization of basis of administrative autonomy of high school in the conditions of soviet reality on the example of public election of the rector of Kam'yanets'-Podil's'kyi institute of public education in 1922.

Key words: Kam'yanets'-Podil's'kyi institute of public education, autonomy of high school.